

**เปรียบเทียบการอธิบายจิตปัสสรวในพระไตรปิฎก
อรรถกถา และนักวิชาการพุทธศาสนาเถรวาท
A Comparative Explanation on the Pure Mind
in Theravada Buddhist Tipitaka, Commentaries and Scholars**

พระมหารังสรรค์ ธีรวัตตโน (ชัยสมภาร)¹

Phramaha Rungsan Dhirawaddhano

E-mail: Rs.wbh2015@gmail.com

บทคัดย่อ

คำว่า จิต ตามรูปศัพท์ หมายถึง ธรรมชาติที่คิด คือ รับรู้อารมณ์ โดยคุณลักษณะ จิตมีความผ่องใส ที่เรียกว่า “จิตประภัสสร” ตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท จิตประภัสสร หมายถึง จิตที่ผุดผ่อง หรือ มีรัศมีอันชานออกมา เปรียบเหมือนน้ำใสสะอาดบริสุทธิ์ เปรียบเหมือนแสงไฟที่ส่องสว่าง แต่สภาวะที่จิตผ่องใสตามธรรมชาตินี้ ยังไม่บริสุทธิ์ ปราศจากอนุสัยกิเลสที่เป็นมลทินละเอียด ตกตะกอนนอนเนื่องในสันดาน ถ้าหากเป็นจิตที่บริสุทธิ์แท้ ก็ไม่ขุ่นมัวหรือ กระเพื่อมไหว เพราะถูกกระตุ้นด้วยพลังอุปกิเลส อันที่จริง จิตประภัสสร เป็นจิตปกติเมื่ออยู่ในสภาวะนิ่งไม่แกว่งไกว ก็ยังรักษาความใสเอาไว้ขณะที่ยังมีสารแขวนลอย (อนุสัย) นอนตกตะกอนในชั้นล่าง แต่เมื่อจิตถูกอุปกิเลสเข้ามากระทบ กระตุ้นทำให้เสียสภาวะนิ่ง ดวงจิตก็ขุ่นมัวเศร้าหมองด้วยอนุสัยที่ฟุ้งขึ้นมาและด้วยอุปกิเลสที่เข้ามาแปดเปื้อนด้วย ลักษณะสภาวะจิตเป็นเช่นนี้ จิตประภัสสรก็คือกวางจิต ถึงจะมีความบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ แต่พอถูกกิเลสที่จรเข้ามา กระตุ้นก็จะเศร้าหมองไป เปรียบเหมือนมารดาบิดา หรืออุปัชฌาย์และอาจารย์ ซึ่งเป็นที่ผู้สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และความ ประพฤติ แต่กลับมามีความเสื่อมเสียชื่อเสียง เพราะการกระทำที่ไม่ดีของบุตรสัทธินิหาริก และ อันตเววลิก บริวาร รอบตัว เมื่อจิตเศร้าหมองต้องอบรมจิตด้วยสติปัฏฐาน 4 จิตประภัสสรก็จะเป็นกุศลญาณสัมปยุตจิต สามารถพัฒนาไป เป็นมรรคจิต ผลจิตจิต กำจัดกิเลสทุกชนิดมีสภาพบริสุทธิ์สะอาด เป็นจิตของพระอรหันต์ต่อไป

คำสำคัญ: จิตประภัสสร, พระพุทธศาสนาเถรวาท

Abstract

The word Citta or Mind, means the state that is thoughtful, i.e., that is the recognition of the objects. By its nature, it is the brightness called "the pure Mind. According to concept of Theravada Buddhism, the pure Mind denotes the mind that has flawed or radiated like the pure clear water or like a light that illuminates. But the as such Mind's naturally pure state is not at total pure without any defilement which is the impure or sedimentation in the internal nature. If it is really pure, that mind would not be gloomy or trembling because of being motivated by the power of defilements.

Truly, this is a normal mind, being in the stand still not swinging. It is still looking clear, while having suspensions. But when it is disturbed and stimulated shacking to the state of motion by the coming defilements, it is impurified. Having kept with this nature, the pure mind is the same as the life-continuum consciousness. Even though by its nature, it is look pure, but when the defilement arose, it changes to be impure. It is like the parents, preceptor and teacher, those are well trained manner and behavior, but they were returned to discredit because of the bad deeds of their children, their disciples as their colleagues. When the mind is impure, it has to train with the 4 Foundations of Mindfulness.

¹ อาจารย์ประจำโรงเรียนพระปริยัติธรรมวัดบ้านโห่งหลวงอำเภอบ้านโห่ง จังหวัดลำพูน

Having trained so, it will be a charity and develop into a higher Maggacitta (Path Consciousness and Phalacitta). That Citta eliminates all kinds of defilements. It is clean and pure which is the Citta of the Noble One.

Keywords: the Pure Mind, Theravāda Buddhism

บทนำ

ธรรมชาติได้สร้างสรรค์ให้คนเรามีทั้งร่างกาย และจิตใจ ซึ่งเป็นทรัพยากรที่มีค่ามหาศาล ทุกอริยาบถ ทุกกิจกรรม ในชีวิตประจำวันของเรา แมดูเหมือนจะเป็นเรื่องของร่างกายล้วน ๆ แต่แท้ที่จริงแล้ว มีเรื่องของจิตใจมาเกี่ยวข้องด้วยตลอดเวลา ในแต่ละขณะ แต่ละการกระทำ ไม่ว่าเราจะชอบหรือไม่ชอบ ดีใจหรือเสียใจ กล้าหรือกลัว ชั่วหรือดี ย่อมเกิดแต่จิตทำให้เป็นไปทั้งสิ้น เรื่องของจิตจึง เป็นเรื่องที่ส่งผลต่อความปกติสุข และความทุกข์ของชีวิต ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าจิตใจมีความสำคัญและมีคุณค่าต่อชีวิตของคนเราเป็นอย่างยิ่ง

แนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่า เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่เป็นนามธรรมไม่มีรูปร่างอาศัยอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย มักดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามได้ยาก มักตกไปในอารมณ์ที่ตนปรารถนา เกิดเร็ว ดับเร็ว เทียบยากไปไกลและที่ง่ายไปดวงเดียว (ขุ.ธ.อ.(บาลี) 1/215/216) แต่เป็นธรรมชาติที่ฝึกได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “จิตที่ดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้ เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น จิตนี้ย่อมดิ้นรนไปมาเหมือนปลาที่ถูกยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบก ฉะนั้น ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรละบ่วงแห่งมาร” (ขุ.ธ. (บาลี) 25/33/22) จิตนี้เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ คือรับอารมณ์อยู่เสมอ เรียกว่า “รู้อารมณ์” ดังข้อความที่ว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะคิด อธิบายว่ารู้อารมณ์” และจิตนี้ มีชื่อต่างๆ ที่เรียกขานกันถึง 10 ชื่อ ดังปรากฏในอัมมสังคณีว่า “จิต มโนมานัส หทัย ปันพระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุ ที่เหมาะสมกันในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า จิตที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น” ดังนั้น ชื่อของจิตทั้ง 10 ประการ ดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ก็เป็นอย่างเดียวกันนั่นเอง แต่ที่เรียกชื่อไปต่าง ๆ กันนั้น ก็เพราะทำหน้าที่ที่ต่างกันเหมือนกับคนคนเดียวกันทำหน้าที่หลายอย่าง เช่น เป็นผู้ขาย ซึ่งเป็นพ่อของลูก ๆ แต่ในขณะที่เดียวกันก็ทำหน้าที่เป็นครูบ้าง เป็นผู้อำนวยความสะดวกบ้าง เป็นประธานบ้าง เป็นลุงบ้าง เป็นตาบ้าง เป็นต้นตามหน้าที่และภาวะของตน ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาอัญญาสาสนีแห่งอัมมสังคณีว่า “ธรรมชาติโดยย้อมคิด ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต, ธรรมชาติใด เมื่อน้อมไปสู่อารมณ์ก็รู้อยู่ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า มโน ใจนั่นเอง ชื่อว่า มนัส ธรรมชาติใดรู้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิญญาน ฯลฯ ขันธคือ วิญญานนั่นเอง ชื่อว่า วิญญานขันธ มนะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่ง ซึ่งรู้อารมณ์ ชื่อว่า มโนวิญญานธาตุ” (อภิ.สง.อ. (บาลี) -/191-192)

เนื่องจากพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทในไทยเราได้รับอิทธิพลเรื่องจิตประภัสสรจากต่างนิกายมากเกินไป และยังมีนักปราชญ์ฝ่ายเถรวาทได้ยกคำว่าจิตประภัสสรนี้มาอธิบายอย่างพิสดาร จริงอยู่ มีพุทธพจน์ที่ว่า “จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นแลเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง” (อง.เอกก. (บาลี) 20/49-52/96) ความตรงนี้อาจทำให้เข้าใจได้ว่า จิตประภัสสรมีมาตั้งแต่ดั้งเดิม หรือ จิตจะประภัสสรได้ก็ต่อเมื่อเข้าถึงอุปปนาสมาธิ จึงจะรู้ได้ว่าเคยเศร้าหมอง เพราะมีอุปกิเลสมาพองพานท้านพุทธทาสได้กล่าวไว้ว่า “จิตนี้ตามธรรมชาติแท้ๆ มันก็มีได้มีกิเลสติดมา นับเป็นจิตที่เกลี้ยงที่ว่างจากกิเลส ก่อนแต่ที่จะเกิดกิเลส มีลักษณะประภัสสร” (พุทธทาสภิกขุ, 2550, น. 43) และ “ทวารนั้นไม่มีความรู้เรื่องเจโตวิมุตติ ไม่มีความรู้เรื่องปัญญาวิมุตติสำหรับจะควบคุมไม่ให้เกิดกิเลส” ตรงนี้ทำให้ตีความได้ว่าทุกคนเมื่อเกิดมานั้นย่อมมีจิตประภัสสรอยู่เดิมแล้ว และถ้าเป็นเช่นนั้นจริงกิเลส หรืออนุสัยกิเลสทั้งหลายนั้นเกิดขึ้นมาจากตรงไหน และเกิดขึ้นได้อย่างไร ในขณะเดียวกัน ผู้ที่ตีความว่าจิตไม่บริสุทธิ์มาแต่เดิมก็ตั้งคำถามว่า แสดงว่าจิตเศร้าหมองโดยธรรมชาติ แล้วความเศร้าเกิดเมื่อไร เป็นเนื้อเดียวกับจิตใช่หรือไม่ ถ้าเป็นเนื้อเดียวกับจิตแล้วเรากำจัดกิเลสได้อย่างไร เหมือนน้ำกับความสกปรกเป็นเนื้อเดียวกัน จึงทำให้เกิดคำถามต่อไปอีกว่า แนวความคิดของจิตประภัสสรที่ถูกทำให้เศร้าหมองเกิดขึ้นมาจากตรงไหนได้อย่างไร และตามความหมายของนิกายเถรวาทนั้นเป็นอย่างไร

ขณะที่เป็นภวังคจิต ดำรงภพชาติความเป็นบุคคลนี้อยู่ อารมณ์ของโลกนี้ไม่ปรากฏ ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้กลิ่น ไม่ได้สัมผัสไม่รู้สิ่งที่กระทบสัมผัส เพียงชั่วขณะที่จิต ไม่รู้อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจนั้น ไม่มีกิเลสประการต่างๆ เกิดขึ้น ทำกิจหน้าที่

ดังนั้น ขณะที่ เป็นภวังคจิต จึงกล่าวว่า เป็นจิตประภัสสรด้วย ขณะที่ไม่มีกุศลเกิดขึ้น มีกุศลจิตและภวังคจิต ขณะนั้นจิตผ่องใส ผ่องใสเพราะไม่มีกิเลสเกิดขึ้นร่วมด้วยในขณะนั้น เพราะกิเลสเป็นสภาพธรรมที่เศร้าหมอง จิตที่

ประภัสสรจึงมีจริง ผู้เขียนได้กำหนดกรอบการศึกษาในบทความเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์อยู่ 2 ประการ คือ 1. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรในพระพุทธศาสนาเถรวาท 2. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายจิตประภัสสรในไตรปิฎก อรรถกถา และนักวิชาการพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ในการเข้าใจเรื่องจิตประภัสสรและจิตเดิมแท้อย่างถูกต้อง อันจะนำไปสู่จุดหมายแห่งการประพฤติปฏิบัติธรรมที่ถูกต้องต่อไป

ความหมายของจิตประภัสสร

คำว่า “จิตประภัสสร” สามารถแบ่งออกเป็น 2 คำ ได้แก่ คำว่า “จิต” และคำว่า “ประภัสสร” ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถกวิภาวินี ท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้ให้ความหมายของคำว่า “จิต” ดังต่อไปนี้ คือ ความหมายว่า คิดหรือรู้ อารมณ์ มีข้อความรองรับไว้ว่า “ธรรมชาติโดยองค์คิด อธิบายความว่า ย่อมรู้แจ้งอารมณ์” ความหมายว่า ก่อหรือสร้าง มีข้อความรองรับว่า “ที่ชื่อว่าจิตเพราะก่อ/สร้างให้วิจิตร” ความหมายว่า เก็บ หรือสั่งสม มีข้อความรองรับว่า “ที่ชื่อว่าจิตเพราะสั่งสมสันดาน (การสืบต่อ) ของตน หรือที่ชื่อว่า จิต เพราะสั่งสมไว้ด้วยกรรมและกิเลส” ความหมายว่า วิจิตร มีข้อความรองรับว่า ที่ชื่อว่า จิต เพราะรักษาไว้ซึ่งความวิจิตร หรือ ชื่อว่าจิต เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร หมายถึงวิจิตรทั้งตัวของจิตเองและอารมณ์ที่จิตปรุงแต่งขึ้น (อภิ.สง.อ. (บาลี) -/110)

จากความหมายของจิตดังกล่าวข้างต้นนี้ สามารถนิยามความหมายได้ถึง 4 ประการด้วยกัน ได้แก่ 1) คิด 2) ก่อหรือสร้าง 3) สั่งสม 4) วิจิตร เมื่อรวมกันเป็นการต่อเนื่องจะได้ความว่า การรับรู้ถึงสิ่งที่มากระทบซึ่งเรียกชื่อว่า อารมณ์ แล้วก่อหรือสร้างอารมณ์นั้นให้เป็นเรื่องราวอย่างต่อเนื่องแล้วนำไปเก็บหรือสั่งสมเรื่องนั้นไว้ ต่อมาก็แสดงควมวิจิตรพิสดารที่สั่งสมไว้ในตัวเองออกมาและปรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ขึ้นมาใหม่อีก ดังที่ท่านพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้ให้ความหมายแบบรวมไว้ว่า จิต คือ สภาวะรู้สิ่งต่างๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยผ่านทวารหรือประตู 6 บานเหมือนคนอยู่ในบ้านนั่งดูสิ่งที่อยู่นอกบ้านผ่านประตู การรู้สีผ่านตาเป็นการเห็น การรู้เสียงผ่านหูเป็นการได้ยิน การรู้กลิ่นผ่านจมูกเป็นการรู้กลิ่น การรู้รสผ่านลิ้นเป็นการลิ้มรส การรู้สิ่งที่ผ่านร่างกายเป็นการสัมผัส และการรับรู้ทางใจเป็นการนึกคิด (พระโสภณมหาเถระ, 2549, น. 265)

ส่วนคำว่า “ผุดผ่อง” และ “ภัสสร” ที่ยกมาข้างต้น มีความหมายเหมือนคำว่า “อาภัสสร-พรหม” ซึ่งมีรากศัพท์คล้ายกัน แปลว่า พรหมผู้มีรัศมีแผ่ออกมา ดังประโยคที่ว่า “จิตตโชตนนติ จิตตสสภสสรภาวารณิ แปลว่า ที่ชื่อว่า การทำจิตให้สว่าง คือการทำจิตให้เป็นประภัสสร”¹³ และประโยคที่ว่า “ภัสสรานนติ ปภาสสนสีลานิ ชุตินมตานิตี วุตตโหตี แปลว่า บทว่า ภัสสรานิ คือเปล่งประกายเป็นปกติ กล่าวคือ มีความโชติช่วง” (ขุ.จู.อ. (บาลี) 1/134) นอกจากนี้มีศัพท์วิเคราะห์ตามหลักไวยากรณ์บาลี ที่ชี้ให้เห็นความสว่าง ดังเช่นประโยคที่ว่า “ปภา สรติ เอตสมมาตี ปภัสสโร แปลว่า สิ่งที่ชื่อว่าประภัสสรเพราะเป็นที่แผ่ออกมาของรัศมี” (พันตรี ป. หลงสมบุญ, 2540, น. 449) หรือแปลว่า “ผู้เป็นแดนชานออกแห่งรัศมี (ปภา บทหน้า สร ธาตุในความหมายว่า ชานออก อ ปัจจัย, ช้อน ส ลบสระที่สุตธาตุ) และประโยคที่ว่า “ปภัสสโรสสอตถิติ แปลว่า ผู้รัศมีอันชานออก (ปภัสสร+ณ)” (พระธรรมกิตติวงศ์, 2550, น. 402)

จิตประภัสสรในพระไตรปิฎก

เมื่อทราบถึงความหมายของจิตประภัสสรแล้ว ประเด็นต่อมาคือ จิตประภัสสรในพระไตรปิฎกเป็นอย่างไร ผู้เขียนจึงขอศึกษาวิเคราะห์จิตประภัสสรในพระไตรปิฎกต่อไปนี้

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงจิตประภัสสรว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสที่จรมมา” (อง.เอกก. (บาลี) 20/49/9)

จากพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้นนี้จะเห็นว่า พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงจิตในจุดเริ่มที่ว่า “จิตนี้ผุดผ่อง” คำว่า ผุดผ่อง หมายถึง จิตที่ยังใสสะอาด บริสุทธิ์ หรือจิตที่มีรัศมี มีแสงสว่างชานออกมา ซึ่งแสดงว่า จิตประภัสสรนั้น เป็นจิตที่ยังมีความใสสะอาด เปรียบเหมือนน้ำที่ยังใสสะอาดอยู่ในเบื้องต้นยังไม่มีสิ่งใด เช่น ฟุ่นละออง เป็นต้น มาเจือปน และจิตประภัสสรนั้น มีกระบวนการทำงานอยู่ตลอดเวลา คือ การเกิดดับอยู่ตลอดเวลาทั้งคืนและวัน ดังมีพุทธพจน์ว่า “ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้หนึ่งแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป ฉะนั้น ตถาคตจึงเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน” (ส.นิ. (ไทย) 16/61/116)

จิตประภัสสรในอรรถกถา

จิตประภัสสรในพระไตรปิฎกนั้น เป็นจิตที่ผุดผ่องตามปกติเหมือนน้ำใสสะอาด แต่ในช่วงที่ทำงาน ซึ่งมีอยู่ 4 ระดับ เช่น ระดับกามาวจร เป็นต้น ได้ถูกเจตสิกธรรมฝ่ายชั่ว คือ อุปกิเลสที่จรมาซึ่งต้องทำงานร่วมกับจิต หรือปรุงแต่งจิต ทำจิตให้เศร้าหมองที่เรียกว่า ใจชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะแสดงพฤติกรรมออกมาทางกายและวาจา ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

ใจ หมายถึงจิต 4 ระดับ คือจิตระดับกามาวจรภูมิ จิตระดับรูปาวจรภูมิ จิตระดับอรูปาวจรภูมิ และจิตระดับโลกุตตรภูมิ แต่ในที่นี้หมายถึงเอาจิตที่มีโทมนัสประกอบด้วยปฏิกษะ เดิมทีเดียวจิตนั้นเป็นภวังคจิต คือเป็นจิตที่ผ่องใส (ภัสสรจิต) แต่เมื่อถูกเจตสิกธรรมฝ่ายชั่วกล่าวคือ อุปกิเลสธรรมจรมากระทบเข้า ก็กลายเป็นจิตเศร้าหมองที่เรียกว่า ใจชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะแสดงพฤติกรรมออกมาทางกายและวาจา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/20)

พระอรรถกถาจารย์ได้ขยายความจากพุทธพจน์เกี่ยวกับ "จิตประภัสสร" (อง.เอกก. (ไทย) 20/49/9) ว่า ภวังคจิตแม้จะบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ก็ถือว่าเป็นอันเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสที่จรมา ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจิตสพรหคด้วยกิเลสมีโลภะ เป็นต้น อันมีความกำหนัดขัดเคืองและความหลงเป็นสภาวะ ในขณะที่ขณะจิต เหมือนมารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้สมบูรณ์ด้วยอาจารย์ (แต่) กลับมาได้ความเสียชื่อเสียง เพราะบุตรเป็นต้น ฉะนั้นแล (อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/49/53)

จากข้อความที่ยกขึ้นมาข้างต้น คำว่า "จิตประภัสสร" ในที่นี้ท่านหมายถึง "ภวังคจิต" ซึ่งมีความหมายว่า จิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตที่รักษาความสืบเนื่องของชีวิต คือตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ (คือเกิดมาจนกระทั่งตายไป) มีความสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ที่เรียกว่า "ประภัสสร" แต่พอถูกกิเลสที่จรเข้ามาที่เศร้าหมองไป คือในช่วงเวลาที่จิตรับอารมณ์ (ขวนวิถิ) ท่านจึงเปรียบเทียบกับมารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้สมบูรณ์แบบหรือเทียบพร้อมด้วยอาจารย์หรือมารยาทดีงาม แต่ต้องมาเสียชื่อเสียง เพราะบุตรเป็นต้น ซึ่งหมายความว่า มารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้ซึ่งเปรียบพร้อมด้วยความประพฤติดีดีงามต้องเสื่อมเสียชื่อเสียงจากที่เคยเป็นคนดีมาก่อนเพราะการกระทำของบุตรและสัทธิวิหาริกอันเหลวลิก ถึงแม้ความเสียชื่อเสียงไม่ได้เกิดขึ้นภายในตัวมารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ก็จริง แต่ก็ส่งผลกระทบต่อตัวท่านเช่นกัน เพราะบุตรและสัทธิวิหาริกอันเหลวลิกอยู่ในการดูแลของท่าน คือท่านก็ถูกตำหนิได้ว่าไม่สั่งสอนอบรมบุตรและสัทธิวิหาริกอันเหลวลิก ดังนั้น ภวังคจิตที่บริสุทธิ์โดยปกติ (ธรรมชาติ) อยู่แล้ว แต่กิเลสเข้ามาทำให้จิตเศร้าหมองไป ในช่วงเวลาที่ภวังคจิตทำงานส่งต่อถึงวิถิจิต คือตั้งแต่อดีตภวังคมาถึงช่วงวิถิจิต (จิตที่ตัดสินใจอารมณ์) ถือว่าระหว่างนี้จิตยังมีความบริสุทธิ์ตามธรรมชาติของตนอยู่ เพราะจัดเป็นวิภากพันวิถิ กิริยาจิต วิภากจิต และกิริยาจิต แต่พอถึงช่วงขวนจิต (จิตที่เสพอารมณ์) จิตจึงถูกทำให้เศร้าหมองด้วยกิเลสต่างๆ ที่จรเข้ามา ในช่วงขวนจิตนี้ถือว่า เป็นช่วงกระบวนการทำงานของจิต ซึ่งไปรับอารมณ์เข้ามาทางทวาร ถ้าความเศร้าหมองเกิดขึ้นเฉพาะช่วงขวนจิตตามคำอธิบายของท่านพระอรรถกถาจารย์ ก็แสดงว่าภวังคจิตเศร้าหมองในช่วงรอยต่อที่จะขึ้นสู่ขวนจิตนั่นเอง ภวังคจิต มีอยู่ 3 คือ อดีตภวังค ภวังคจลนะ และภวังคบุปผเจตนะ ตั้งแต่ภวังคจิตทั้ง 3 มาถึงวิถิจิตนี้ ชื่อว่าเป็นจิตประภัสสรอยู่ ดังตัวอย่างกระบวนการของจิตทางปัญญาทวารวิถิ อติมหันตารมณ เช่น โสตทวาร (ทางหู) เป็นอดีตภวังคจากอดีตอารมณ์ (หรือสิ่งเร้า) ที่มากระทบทางหูจะก่อให้เกิดการหวั่นไหวต่อภวังคเก่า หรือภวังคเกิดจนกลายเป็นภวังคใหม่ (หมายเลข 1) เป็นภวังคจลนะ หรือภวังคใหม่ จิตเตรียมที่จะอารมณ์เก่าเพื่อจับอารมณ์ใหม่ที่มากระทบ (หมายเลข 2) ภูคบุปผเจตนะ ตัดกระแสภวังคเก่าจะขึ้นวิถิแล้ว แต่ยังมีได้พันจากภวังค (หมายเลข 3) ปัญญาทวารวิชชนะ หรือประตูรับอารมณ์ทั้ง 5 อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (หมายเลข 4) ในกรณีนี้เป็นตัวอย่างของเสียงที่มากระทบกับหูคือโสตวิญญานหมายความว่า เสียงได้เกิดขึ้นทางหูแล้ว ขั้นนี้มีเพียงรู้แต่ได้ยินเท่านั้น ยังไม่รู้ว่าเป็นเสียงอะไร หรือเรื่องอะไร (หมายเลข 5) สัมปฏิจฉันน จิตดวงนี้เพียงแต่รับอารมณ์ต่อจากโสตวิญญานเพื่อส่งมอบให้สันตริณะ พิจารณา (หมายเลข 6) สันตริณะ ได้แก่การพิจารณาอารมณ์เพียงแต่พิจารณาเท่านั้น เช่น พิจารณาว่าเป็นเสียงดีหรือไม่ดี (หมายเลข 7) วิภูฏัพพะ หมายความว่า ตัดสินอารมณ์เด็ดขาดแล้วว่า เสียงที่มากระทบนั้นจะทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศลเป็นบุญหรือบาป ถ้าเปรียบเทียบกับคนก็เหมือนผู้พิพากษาคัดสินคดีว่า ผิดหรือไม่ผิด เมื่อตัดสินลงไปแล้ว โจทก์จำเลยไม่อาจโต้แย้งได้เลย (หมายเลข 8) ขวนะ หมายถึง การเสพอารมณ์หรือกินอารมณ์เมื่อวิภูฏัพพะตัดสินแล้วก็ลงมือกินทันที ถ้าเป็นเสียงที่ดี เช่น ค่ายก้องขมเขยก็เกิดความยินดี ถ้าเป็นเสียงต่ำก็โกรธ บาบหรือบุญอกุศลหรือกุศล โลภะ โทสะ โมหะ หรืออโลภะอโทสะ อโมหะ ก็เกิดขึ้นที่ขวนะทั้ง 7 ดวงนี้ (หมายเลข 9) จิตดวงอื่นจะไม่เกิดเป็นบาปเป็นบุญ ส่วนตทาลัมพะเนเป็นจิตที่รับหรือห่วงอารมณ์ต่อจากขวนะหลังจากนั้นจิตก็เป็นภวังคต่อไป (หมายเลข 16 และ 17) หนูนเวียนกันอยู่อย่างนี้เป็นวิถิจิตเกิดขึ้น 17 แล้วก็เป็นภวังคต่อไป "ภวังคจิตแม้จะเกิดติดต่อกันนับไม่ถ้วน แต่ขณะที่จิตรับ

อารมณ์ก็มีภวังคจิตเกิดขึ้นเพียง 2 ขณะ (ดวง) เท่านั้น คือ 1) ขณะก่อนรับอารมณ์ 2) ขณะรับอารมณ์เสร็จแล้ว” (พระพุทโธมสเถระ, 2553, น. 32-33)

จิตประภัสสรในทัศนะของนักวิชาการปัจจุบัน

1. พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวถึงจิตประภัสสรไว้ว่า “จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มิใช่เป็นสภาวะที่แปดเปื้อนสกปรก หรือมีสิ่งเศร้าหมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมองนั้นเป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การชำระจิตให้สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้” ท่านจึงได้นิยามความหมายของภวังคจิตเพิ่มเติมจากที่พระอรธกถาจารย์ได้อธิบายไว้ ดังความต่อไปนี้

ภวังคจิต แปลว่า จิตที่เป็นองค์แห่งภพ ซึ่งเกิดดับสลับต่อกันไปตลอดเวลา ตั้งแต่เริ่มต้นจนจบชีวิตของเรา คือตลอดชีวิต พุทธภาษาเป็นภาษารูปธรรมหรือภาษาตัวตนว่า เป็นจิตยืนพื้น ใกล้กับคำที่ท่านใช้ว่าเป็น “ปกติจิต” ภวังคจิตนี้เป็นจิตที่เป็นวิบาก เมื่อมันเกิดดับสลับต่อกันตลอดชีวิตของเรา จึงเท่ากับเป็นผลรวมแห่งกรรมทั้งหมดของเรา พุทเป็นภาษารูปธรรมหรือภาษาตัวตนว่าเป็นที่เก็บสะสมผลกรรมของเรา หรือทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นไปในชีวิตของเรา หรือเป็นที่ประมวลผลแห่งการแก้ไขปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในตัวเรา เท่าที่ทำได้และได้ทำมาทั้งหมดในชีวิต (พระพรหมคุณาภรณ์, 2553, น. 168-169)

ภวังคจิตตามคำอธิบายของพระพรหมคุณาภรณ์คล้ายคลึงกับแนวคิดเรื่องอาลัยวิญญาณของนิคายโยคอาจารย์มาก โดยเฉพาะที่ท่านบอกว่าภวังคจิต “เป็นจิตยืนพื้น” คล้ายกับความหมายของคำว่า “มูลวิญญาณ” (จิตมูลฐาน) ซึ่งเป็นอีกชื่อหนึ่งของอาลัยวิญญาณ และที่ท่านบอกว่า “เป็นผลรวมแห่งกรรมทั้งหมดของเรา...เป็นที่เก็บสะสมผลกรรมของเราหรือทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นไปในชีวิตของเรา” ก็คล้ายกับความหมายของคำว่า “สรรพพิชกะ” (จิตที่สังสมพิชกะทั้งปวง) ซึ่งเป็นอีกชื่อหนึ่งของอาลัยวิญญาณเช่นเดียวกัน

2. พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มีแนวคิดและได้อธิบายเรื่องจิตเดิมแท้ไว้ว่า “จิตนี้เป็นประภัสสร คือสะอาดอยู่ สว่างอยู่ สงบอยู่ แต่พอกิเลสเกิดขึ้น มันก็สกปรกมืดมัว กระจวนกระจาย แสงสว่างทางวัตถุ เช่น ดวงอาทิตย์ มันมีอยู่ ถ้าอย่มีอะไรมาบังดวงอาทิตย์ แสงก็ส่องสว่างอยู่เรื่อย เดียวนี้โลกเรามันถูกบังด้วยเหลี่ยมหนึ่งของโลก มันก็มีอยู่ดำนี่ เรียกว่ามืดมันมีอะไรมาบังมันก็มีมืด เอาของบังออกเสียมันก็สว่าง สว่างนั้นคือของเดิม มืดนี้มาใหม่เหมือนกับสะอาดนี้ของเดิมสกปรกนี้มาใหม่” (พุทธทาสภิกขุ, 2550, น. 86)

คำสอนของพระธรรมโกศาจารย์ หรือท่านพุทธทาสภิกขุเรื่อง “จิตเดิมแท้” หรือ “พุทธ-ภาวะ” ท่านมองถึงความสอดคล้องกันระหว่างแนวคิดของเซนกับของเถรวาท ดังข้อความที่ว่า

จิตเดิมแท้คำแรก คือจิตที่เป็นธรรมชาติจิต เป็นธาตุของจิต เป็นของเดิมแท้ ก่อนแต่ที่จะถูกปรุง ชีวิตประกอบด้วยจิตชนิดที่ยังไม่มีการปรุง เพราะมันปรุงไม่เป็น มันยังไม่ถูกปรุง นี่ก็เรียกว่าจิตเดิมแท้ จนกว่าจะถูกปรุงเป็นจิตใหม่คือเป็นจิตที่มีกิเลส...ที่นี้เดิมแท้มันมีคุณสมบัติคือรู้อะไรได้ นี้เรียกว่ามันประภัสสร มันมีรัศมี มีความเรืองแสง เป็นประภัสสร เพราะมันไม่ถูกหุ้มห่อด้วยอะไร ไม่ถูกห่อหุ้มด้วยกิเลส ไม่ถูกห่อหุ้มด้วยผลของกิเลส คือความดีความชั่ว เป็นต้นมันจึงเรืองแสงได้เหมือนเพชร เพชรอย่างดีในตัวมันเอง มันมีรัศมีอยู่ในตัวมันเอง มันเรืองรัศมีของมันได้ แต่ถ้าเอาโคลนไปหมกเสีย มันก็รัศมีไม่ออก นี้เรียกว่ามันไม่เดิมแท้ มันไม่ประภัสสรถ้าว่ามันผิดจากเดิมแท้ หรือไม่ประภัสสรแล้ว เราเรียกว่าผิดปรกติแล้ว (พุทธทาสภิกขุ, 2550, น. 84-86)

3. ศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา ได้กล่าวไว้ในงานศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธศาสนานิกายเซนไว้ว่า “เมื่อกล่าวถึงเนื้อแท้ของจิต (Essence of mind) เนื้อแท้ที่ว่างบริสุทธิ์ แม้จะมีอาสว-กิเลสหุ้มห่อจิต แต่เนื้อแท้ของจิตก็ยังบริสุทธิ์อยู่เสมอ ในการทำความเข้าใจธรรมชาติของจิต เราต้องแยกจิต (Mind) ออกจากเนื้อแท้ของจิต (Essence of mind) สองสิ่งนี้เป็นคนละเรื่องกัน จิตอาจเศร้าหมองได้ แต่เนื้อแท้ของจิตไม่มีวันเศร้าหมอง จิตอาจสกปรกได้ แต่เนื้อแท้ของจิตไม่มีวันสกปรก” (สมภาร พรหมทา, 2546, น. 34)

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า จิตประภัสสรก็คือจิตเดิมแท้ หมายถึง เนื้อแท้ของจิตซึ่งแบ่งแยกเป็นคนละส่วนจากอาสวกิเลส และมีลักษณะบริสุทธิ์ สะอาด สว่าง หรือประภัสสร

การวิเคราะห์เปรียบเทียบคำอธิบายจิตประภัสสรในพระไตรปิฎก อรรถกถา และของนักวิชาการ

จิตประภัสสรในพระไตรปิฎก ประเด็นที่เหมือนกัน จิตประภัสสรเป็นจิตที่ปกติ ยังไม่ได้รับอารมณ์อะไรมา ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง” จิตเดิมแท้ เป็นรากฐานที่อยู่ในภาวะธรรมชาติล้วนๆ ซึ่งมีความบริสุทธิ์ประภัสสร โดยธรรมชาติ เป็นครรภแห่งพระตถาคต (ตถาคตครรภ) ดังความในลังกาวตารสูตรว่า “จิตเป็นประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นตถาคตครรภ มีความงดงาม ประเด็นที่แตกต่างกัน คำอธิบายลักษณะของจิตที่ถูกอุปกิเลสเข้าแทรกทำให้จิตประภัสสร และจิตเดิมแท้แตกต่างกัน ดังประเด็นที่ว่า “... จิตนั้นเศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสที่จรมา” กับ “... ถูกอุปกิเลสและมนัสเพนตน (ทำให้เศร้าหมอง) ประกอบด้วยตัวตนอันพระผู้เลิศด้วยวาหะ แสดงไว้แล้ว” คำว่า อุปกิเลส” ฝ่ายเถรวาท หมายถึง สิ่งที่ทำให้จิตประภัสสรเศร้าหมองมีอยู่ 3 ชั้น คือ (1) กิเลสสามัญ คือ กิเลสอย่างละเอียด (2) กิเลสอย่างกลาง (ปริยฐานกิเลส) คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา (3) กิเลสอย่างหยาบ (เวทิมกกิเลส) คือ กิเลสที่เกิดขึ้นและออกมาเป็นพฤติกรรมทางกายและวาจา

จิตประภัสสรในอรรถกถา ประเด็นที่เหมือนกัน จิตประภัสสร ก็คือภวังคจิต ไตแก มโน (ใจ) ภายในมโนทวาร ภวังคจิตเป็นปกติจิตหรือปกติมโน มีลักษณะประภัสสรคือชาวบริสุทธิ์ แต่ถูกอุปกิเลสที่จร มาทำให้เศร้าหมอง ภวังคจิตเป็นชื่อเรียกขณะจิตหนึ่ง ในจำนวน 17 ขณะ มีธรรมชาติเป็น อภัยกฤต คือไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป หรือไม่เป็นผลของอะไร แต่มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นองค์ของภพชาติหรือเป็นที่เก็บสิ่งสมนัสสันดาน ประเด็นที่แตกต่างกัน จิตประภัสสร เป็นภวังคจิตมีสภาพปานกลางๆ หรือ อภัยกฤต พรหมที่จะเปลี่ยนเป็นกุศลหรืออกุศล จิตประภัสสรในอรรถกถา หมายถึง “ภวังคจิต” หมายถึง จิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตที่รักษาความสืบเนื่องของชีวิต คือ ตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ (คือเกิดมาจนกระทั่งตายไป) มีความสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ซึ่งแตกต่างจากจิตเดิมแท้กับกิเลสแยกออกจากกัน เรียกว่า “ประภัสสร” แต่พอถูกกิเลสที่จรเขามา ก็ เศร้าหมองไปในเวลาที่จิตรับอารมณ์ (ชวนวิถิ) ทานจึงเปรียบเทียบว่า “เหมือนมารดาบิดาและ อุปชฌายาอาจารย์ผู้สมบูรณ์ด้วยอาจารย์ แต่กลับมามีความเสียชื่อเสียงเพราะบุตรเพนตน ฉะนั้นแล”

จิตประภัสสรของนักวิชาการ พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต) ให้ทัศนะเกี่ยวกับจิตประภัสสรเริ่มจากความหมายของจิตว่า จิตคือสิ่งที่คิดถึงเรื่องราว โดยได้แนวคิดมาจากคัมภีร์อภิธรรมสังคหะที่ทานขยาคความไว้ว่า จิตคือ ธรรมชาติที่คิดถึงอารมณ์ คือ สิ่งที่จิตคิด 6 ประการ ไตแก รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ (จินตภาพ) เมื่อจิตคิดถึงสิ่งใดก็ตามจะประกาศเปิด เผยสิ่งนั้นให้ปรากฏแก่โลก ถ้าโลกนี้ไม่มีจิต สิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ก็ไม่ถูกรับรู้ สิ่งเหล่านั้นก็เหมือนไม่มี เช่น ต้นหญ้าไมรู วาตัวเองอยู่บนแผ่นดิน แผ่นดินก็ไม่รูว่ามีภูเขา ภูเขาก็ไม่รูว่ามีลำธารอยู่ข้างๆ ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ในความลับดำมืด เพราะไม่มีการรับรู้ซึ่งกันและกัน แต่เพราะความที่โลกนี้มีจิต ความมีอยู่ของสิ่งต่างๆ จึงถูกประกาศเปิดเผยออกมา จิตจึงเหมือนแสงไฟส่องสว่างโลกนี้ จิตคิดไปทางใดโลกก็ถูกเปิดเผยไป ทางนั้น ทานได้เปรียบเทียบจิตประภัสสรเหมือนกับไฟสปอตไลท์ว่า “เช่นเดียวกับเวลาที่เรารับรู้เฮลิคอปเตอร์ในคืนเดือนมืด เฮลิคอปเตอร์บินอยู่เหนือภูเขา เราฉายไฟสปอตไลท์ลงบนยอดเขา แสงไฟสปอตไลท์พุ่งไปที่ใด ที่นั้นก็ถูกเปิดเผยให้ปรากฏออกมา” การที่เปรียบเทียบอย่างนั้น เพราะทาน แปลคำว่า ประภัสสร คือ ส่องสว่าง โดยยกหลักฐานจากพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสที่จรมา” นอกจากนี้ ทานยังมองถึงจิตประภัสสรที่กลายเป็นจิตเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่จรมา จิตได้ชื่อว่าประภัสสร เพราะสามารถส่องสว่างสิ่งต่างๆ ให้ปรากฏในโลก จิตเหมือนแสงไฟ ฉายาสาดส่องไปในที่มีมืดมิดแล้ว เปิดเผยสิ่งต่างๆ บางครั้งแสงไฟอาจเปลี่ยนสีไปตามสีของกระจกที่ครอบดวงไฟ ถ้ากระจกสีเขียว แสงไฟจะเป็นสีเขียว ถ้ากระจกครอบสีแดง ไฟจะมีสีแดงและภาพของสิ่งที่ถูกเปิดเผย และภาพของสิ่งของที่ถูกเปิดเผยก็จะเป็นสีแดงเช่นกัน ถ้ากระจกสีขาวสดใส แสงก็จะประภัสสรผ่องใส ภาพที่ส่องไฟไปกระทบก็ไม่ถูกบิดเบือน (พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต), 2548, น. 173)

สรุป

กล่าวได้ว่า จิตประภัสสรของนิกายเถรวาท หมายถึง จิตที่ผุดผ่อง หรือมีรัศมีอันสว่างออกมา เป็นสิ่งที่คิดถึงเรื่องราวต่างๆ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งยังผุดผ่องตามปกติอยู่ เปรียบเหมือนน้ำใสสะอาดบริสุทธิ์ หรือมีแสงสว่างอยู่เป็นนามธรรมที่สามารถรู้อารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบ ในขณะที่นั้นเป็นเพียงสภาพการเห็น การได้ยินการรู้กลิ่น การลิ้มรส การถูกต้องสัมผัส และการนึกคิดเท่านั้น แต่สามารถส่องสว่างสิ่งต่างๆ ให้ปรากฏในโลก และโลกนี้มีอยู่เพราะถูกจิตประกาศเปิดเผยออกมา เปรียบเหมือนแสงไฟส่องสว่าง

โลกนี้เพราะเมื่อจิตคิดถึงสิ่งใดก็ตามจะประกาศเปิดเผยสิ่งนั้นให้ปรากฏในโลก ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสถึงจิตในพระไตรปิฎกว่า เป็นธรรมชาติที่ผุดผ่อง (ประภัสสร) และตรัสเรียกชื่อของจิตอยู่ 3 อย่าง คือ จิตมโน วิญญาน ซึ่งเป็นการทำงานของจิตโดยเปรียบเทียบกับลิง ในการทำงานของจิตที่ชื่อว่า มโน เป็นจิตที่สามารถส่งกายและวาจาให้เป็นไปตามอำนาจของตน และการทำงานของจิตที่ชื่อว่า วิญญานเป็นการทำหน้าที่ในการรับอารมณ์ทางปัญจทวารและมโนทวาร พระอรธกถาจารย์ได้อธิบายจิตประภัสสรว่า คือภวังคจิตที่บริสุทธิ์โดยปกติ แต่ก็เศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่จรเข้ามา เหมือนมารดาบิดาและอุปฌาย์อาจารย์ผู้สมบูรณ์ด้วยอาชาระแต่เสียชื่อเสียงเพราะบุตร เป็นต้น ซึ่งมีพฤติกรรมไม่ดี

ฝ่ายเถรวาทในอรธกถาเห็นว่า จิตประภัสสร ได้แก่ ภวังคจิตเป็นชื่อเรียกขณะจิตหนึ่ง ในจำนวน 17 ขณะ เป็นปกติจิตหรือปกติมโน มีลักษณะประภัสสร คือ ขาวบริสุทธิ์ แต่ถูกอุปกิเลสที่จรมาทำให้เศร้าหมอง มีธรรมชาติเป็นอัพยาทุกต คือ ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป หรือไม่เป็นผลของอะไร แต่มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นองค์ของภพชาติหรือเป็นที่เก็บสังขณีสัยสันดาน ฝ่ายเซนซึ่งถือตามแนวคิดของนิกายโยคจารย์เห็นไม่ได้แตกต่างจากเถรวาท คือ เรื่องอาลัยวิญญานถือว่าเป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเงาหรือพหุติภาพของอาลัยวิญญาน ซึ่งมีสภาพเป็นอัพยาทุกต มีหน้าที่ เก็บ ก่อ ปรงแต่ง คำว่า เก็บ คือเก็บพีชะของสรรพสิ่งไว้ ก่อ คือสร้างพหุติภาพต่างๆ ปรงแต่ง คือสร้างโลกและความรู้ทั้งหลาย อาลัยวิญญานเป็นฐานแรกและที่สำคัญที่สุดในกระบวนการปฏิบัติกรรมแห่งโลก เป็นแหล่งกำเนิดของสรรพวิญญาน ทำหน้าที่เป็นห้องเก็บพีชะของสรรพธรรมเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สรวพีชกจิต หรือวิปากจิต เพื่อรองรับผลกรรมที่ตกตะกอน

ทั้งจิตเดิมแท้และจิตประภัสสรซึ่งมีลักษณะของความบริสุทธิ์เป็นพื้นฐาน แต่ก็ยังสามารถถูกกิเลสรบกวนได้อยู่ เนื่องจากจิตของมนุษย์ปุถุชนทั่วไปจะยังไม่ได้ถูกพัฒนาไปถึงจุดที่จะสามารถแยกกิเลสออกจากจิตตนได้อย่างสมบูรณ์ ดังนั้นกระบวนการทำงานของจิตจะดำเนินต่อไปเป็นวงจรโดยจิตทำงานขึ้นรับอารมณ์ทางอายตนะตามขั้นตอนการคิด ก่อ เก็บ วิจิตรและถูกทำให้เศร้าหมองด้วยกิเลสต่างๆ ซึ่งก็นำไปสะสมไว้ในจิตเหมือนเป็นตะกอนตกค้าง ซึ่งถ้ามีอารมณ์เข้ามาสัมผัส ตะกอนกิเลสเหล่านี้จะขึ้นมาทำงานทันทีและดำเนินต่อไปไม่รู้จบ ซึ่งทั้งสองนิกายมีชื่อที่ใช้เรียกอธิบายในเรื่องนี้แตกต่างกันไป เช่น จิตกับอาลัยวิญญาน มโนกับมณีส หรือกิเลสกับพีชะ เป็นต้น แต่หน้าที่ในการทำงานมีความเหมือนกัน หรือการอธิบายธรรมในเรื่องของจิตกับกิเลสที่จรมาก็เช่นกันกล่าวคือ “จิตประภัสสร” กับ “กิเลสที่จรมา” หรือ “กระຈก” กับ “ฝุ่นธุลี”

จิตประภัสสร คือ จิตดั้งเดิม หรือ จิตเดิมแท้ของมนุษย์ทุกคน เมื่อเกิดร่างกายขึ้นมา ก็จะเกิดจิตขึ้นมาด้วย เมื่อจิตเกิดมาใหม่ๆ จะยังไม่มีความยึดถือว่าตนเอง ไม่มีความเป็นชายหรือหญิง ฯลฯ มีแต่จิตที่เพียง “รับรู้และรู้สึก” ได้เท่านั้น นี่คือนิยามดั้งเดิมของมนุษย์ทุกคนที่เหมือนกัน ที่เรียกว่า จิตประภัสสร แต่เมื่อจิตได้รับรู้สิ่งต่างๆ ผ่านตา หู จมูก ลิ้น และกายจากภายนอกที่แตกต่างกัน ก็เริ่มมีความทรงจำมากขึ้น เมื่อมีความจำมาก ก็เกิดการปรงแต่งทางจิตมากขึ้นด้วย แล้วก็เกิดความยึดถือว่ามิตนเองที่แตกต่างกับคนอื่นตามมา ในที่สุดเมื่อยึดถือ จิตมันก็เป็นทุกข์ เพราะสิ่งทั้งหลายของโลก มันยึดถือหรืออยากให้เป็นไปตามที่เราอยากให้เป็นไม่ได้เสมอไป ต่อเมื่อเข้าใจเรื่องจิตประภัสสรแล้ว และปฏิบัติจนจิตกลับคืนสู่จิตดั้งเดิมได้แล้ว จิตก็จะหลุดพ้นจากความยึดถือว่ามิตนเองที่แตกต่างกับคนอื่น เมื่อจิตหลุดพ้น มันก็ไม่เป็นทุกข์ เมื่อไม่มีทุกข์ มันก็สงบเย็น (นิพพาน)

เอกสารอ้างอิง

- พระเทพโสภณ (ประยูร ฐมฺมจิตโต). (2548). *ตามรอยธรรมครบ 50 ปี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
 พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2553). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ สหธรรมิก.
 พุทธทาสภิกขุ. (2550). *จิตนี้ประภัสสร*. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
 พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2550). *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง.
 สมภาร พรหมทา. (2546). *พุทธศาสนานิกายเซนการศึกษาเชิงวิเคราะห์* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.